

Vüsalə Akif qızı Qasımlı
AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutu
tarix üzrə fəlsəfə doktoru, aparıcı elmi işçi
E-mail: v.gasimli@box.az

NAXÇIVANIN ORTA ƏSR MEMORIAL ABİDƏLƏRİ

Açar sözlər: Naxçıvan, orta əsrlər, memorial abidələr, “Möminə xatun” türbəsi, Yusif ibn Küseyir məqbərəsi, Xaraba-Gilan

Ключевые слова: Нахчыван, Средние века, мемориальные памятники, мавзолей «Момине Хатун», мавзолей «Юсуфа ибн Кусейра», Хараба Гилян.

Key words: Nakhchivan, middle ages, memorial monuments, Momine Khatun mausoleum, the mausoleum of Yusuf ibn Kuseyr, Kharaba Gilyan.

Azərbaycanın orta əsr memorial abidələri ilə zəngin olan ərazilərindən biri də Naxçıvan bölgəsidir. Məqalədə orta əsr memorial abidələrindən əsasən, Möminə Xatun türbəsi (XII əsr), Yusif ibn Küseyir (XII əsr), Xaraba-Gilan (XII əsrin sonu, XIII əsrin əvvəli) memorial abidələrindən bəhs olunur.

Azərbaycan ərazisində meydana gəlmiş müstəqil feodal dövlətlərin paytaxtları – Şamaxı, Bərdə, Gəncə, Təbriz və Naxçıvan – memarlığın yüksək səviyyəyə çatdığı mərkəzlərə çevrildilər (3).

Artıq X-XIII əsrlərdə bu mərkəzlərdə öz xarakterik cizgiləri və spesifik xüsusiyyətləri olan müstəqil memarlıq məktəbləri formalaşmağa başladı.

Bu mərkəzlərdən biri, XII əsrdə Azərbaycan Atabəylərinin paytaxtı olan Naxçıvan şəhəri idi (10). Naxçıvan memarlıq məktəbinin banisi memar Əcəmi ibn Abu Bəkr ən-Naxçıvani idi (6). Onu nəinki bu memarlıq məktəbinin banisi, həm də bütün Azərbaycanın bürc məqbərələrinin memarlıq inkişafını müəyyənləşdirən bir memar hesab etmək olar (8).

Naxçıvan memarlıq məktəbinin memarları öz tikililəri ilə doğma diyarın hüdudlarından xeyli uzaqlarda da məşhur idilər. Əyani nümunə kimi onlar tərəfindən Barjada ucaldılmış məqbərəni və Aşağı Azı kəndində indi də mövcud olan minarəni göstərmək olar (14).

Bu məktəbin nəəliyyətlərinin zirvəsi Yusif ibn Küseyir məqbərəsi (13.IX-11.X.1162-ci il), Möminə Xatun məqbərəsi (24.III-22.IV.1186-cı il) və XIX əsrin ortalarında dağılmış Naxçıvan dini tikililər kompleksidir (XII əsr) (9). Naxçıvanda yaranmış memarlıq məktəbinə Marağa tikililəri də aiddirlər (11).

Naxçıvan memarlıq məktəbi əsasən öz kərpic tikililəri ilə məşhur idi. Bu tikililərdə bəşirilən zaman müxtəlif çalarlar (sarı, qırmızımtıl, çəhrayı, yaşımıl) alan kərpiclərdən istifadə edirdilər. Bunlar standart ölçülü və formalı idilər. Divarların tikintisində kvadrat formalı kərpiclərdən istifadə olunmuşdur. Bu kərpiclərin ölçüləri 20 x 20 x 5 sm civarında dəyişirdi. Standartdan sapmalar əhəmiyyətsiz idilər.

Qübbələrin tikintisində də həmin kərpicdən istifadə edirdilər. Bundan əlavə, binaların kənarlarını haşiyələmək üçün, çox qəşəng həndəsi ornamentlə bəzədilmiş əhəng bloklardan istifadə edilirdi. Bunun üçün, kompozisiyanın mərkəzində yerləşdirilən müxtəlif formalı xırda dekorativ kərpiclərdən və şirli plitələrdən istifadə olunurdu.

Naxçıvan memarlıq məktəbinin ən mühüm nəaliyyətlərindən biri kimi, Xaraba Gilanda 1980-ci ildən qazıntısı aparılan 1 №-li səkkizguşəli məqbərəni hesab etmək olar.

Bu məqbərənin təsviri S.V.Ter-Avetisyan və V.M.Sısoyev tərəfindən verilmiş, Q.M.Aslanovun rəhbərliyi ilə Xaraba Gilan arxeoloji ekspedisiya tərəfindən qazıntısı aparılmışdır.

Məqbərə, üzərində “şəhristanın” IV məhəlləsi yerləşən təpənin maili cənub ətəyindədir. Məqbərə bürc tipli mərkəzi-gümbəz tikililərinə aiddir. O, iki hissədən ibarətdir: məqbərənin yuxarı hissəsi səkkizguşəlidir və bişmiş kvadrat kərpiclərdən hörülmüşdür (20 x 20 x 5). Aşağı hissəsi – məqbərənin sərdaşəsi – çöldən kvadrat formalı, içəridən isə planda xaçvaridir. Məqbərənin yuxarı hissəsi yalnız 0,8 m hündürlüyündə olan cənub-qərb divarının bir sahəsində salamat qalmışdır (yalnız bişmiş kərpiclərin və üzlüklərin 2 cərgəsi salamat qalmışlar).

Divarın qalınlığı 1,5 m + 0,12 m üzlükdür, yəni 1,62 m-dir. Səkkizguşənin tillərinin uzunluğu 4,72m x 4,78 m-dir. Əks küncələr arasındakı məsafə içəridən 9 m-dir.

Üzlüyün salamat qalmış hissəsinə və məqbərə ətrafında tapılmış bloka əsasən demək olar ki, məqbərənin kənarları, başdan-başa, bişmiş xırda dekorativ kərpiclərdən təşkil olunmuş həndəsi ornamentlərlə örtülmüşdü.

1 №-li məqbərənin kənarları müxtəlif həndəsi ornamentlərə malik idi. Bu ornamentlərin mərkəzinə altıguşələr, səkkizguşələr, dördguşələr və s. yerləşdirilmişdir. Kənarların ornament təsvirləri oxşardılar. İki tip kompozisiyanı qeyd etmək olar. Birincidə hər bir blokun naxışları dəqiqliklə təkrarlanır, ikincidə dörd blok simmetrik yerləşdirilib və bu bloklar yalnız onlara cəm halda baxdıqda tam təsviri verirlər.

Yusif ibn Küseyir məqbərəsinin kənarlarının ornamentləri də eynən bu cür quraşdırılıb (13). Əsas fiqurlardan əlavə, çoxlu sayda ikinci dərəcəli həndəsi fiqurlar, məsələn, ulduz, romb, beşguşə, trapesiya və s. əmələ gəlir.

Xaraba Gilandakı 1 №-li məqbərənin salamat qalmış cənub-qərb kənarı üzlüyünün ornamentləri Naxçıvandakı Yusif ibn Küseyir məqbərəsinin şimal kənarının ornamentlərini dəqiqliklə təkrarlayırlar (7). Onlar yalnız blokların həcminə görə fərqlənirlər. Xaraba Gilandakı 1 №-li məqbərənin blokları Yusif ibn Küseyir məqbərəsinin bloklarından üç dəfə kiçikdir. 1 №-li məqbərənin salamat qalmış kənarının bir hissəsi iki cərgə paralel kərpic zolağı ilə haşiyələnib və zolaqlar arasındakı boşluq künc üstə qoyulmuş xırda kvadrat kərpiclərlə (4,6 x 4,6 x 11,5 sm) doldurulmuşdur.

Yastı kənardan küncə olan keçid eynən Möminə Xatın türbəsində olduğu kimi tərtib edilmişdir.

Xaraba Gilandakı məqbərənin küncələri Möminə Xatın və Yusif ibn Küseyir məqbərələrindən fərqli olaraq yarım dairəvi sütunlarla tərtib olunmuşdur. Möminə Xatın məqbərəsinin kənarları stalaktitlərlə bəzədilmiş lal tağla

(friz) bitir. Kürsülüyə dayaqlanan iri künc sütunları divarla birlikdə stalaktit friz (haşiyə) daşıyırlar. Güman etmək olar ki, eyni stalaktitlər Xaraba Gilandakı 1 №-li məqbərədə də olmuşlar.

Xaraba Gilandakı məqbərənin giriş qapısı cənuba istiqamətlənib. Giriş qapısının hər iki tərəfində, məqbərənin kənarları hissəsində hər iki tərəfində yerləşən sütunlara bənzər sütunlar vardır. Görünür, məqbərənin bürc hissəsinin daxili həcmi, başqa bürcü məqbərələrdən fərqli olaraq, funksional əhəmiyyət kəsb etmədi. Salamət qalmış hissəsinə əsaslanaraq, giriş qapısı öz planına və tərtibatına görə Naxçıvanın xatırlanan məqbərələrinin giriş qapılarına analojidir.

Gördüyümüz kimi, 1980-ci ildə Xaraba Gilanda açılmış məqbərə Yusif ibn Küseyir və Möminə Xatun məqbərələri ilə qəribə oxşarlıq cizgilərinə malikdir. Kiçik fərqlər (məsələn, Xaraba Gilandakı məqbərənin küncələrinin böyük yarım-dairəvi sütunlarla tərtib olunması) bu təəssüratı dəyişmir. Bu oxşarlıq sərdabələrin quruluşunda da müşahidə olunur.

Xaraba Gilandakı məqbərənin sərdabəsi yarımqazmadır və yerli daşdan inşa edilmişdir, çöldən o, planda kvadrat formalıdır; içəridən – xaçvaridir. Bir çöl tərəfinin uzunluğu 11,5-11,7 m-dir.

Qeyd etmək lazımdır ki, sərdabənin divarları qaya üzərində ucaldılmışdır. Divarların qalınlığı yüksəldikcə azalır.

Sərdabənin giriş qapısı şərqə istiqamətlənib və oxvari tağla tərtib olunub. Giriş qapısına doğru dar keçid-dəhliz gedir. Onun eni 1,3-1,4 m-dir. Keçidin uzunluğu 3 m, hündürlüyü isə 1,05 m-dir (beş daş cərgəsi). Keçid, daş plitələrlə üzlənib. Bu keçidin örtüyü qalmamışdır. Qazıntılar zamanı, dəhliz keçidin divarlarının üzərindəki qübbəli örtüyün qalıqları aşkar edilmişdir.

Sərdabənin giriş qapısının üstündəki səkkizguşənin divarında, məqbərənin ikinci mərtəbəsinə aparan ikinci giriş qapısı aşkar edilmişdir. Görünür, qədim bərpa işləri zamanı, (XIII əsrin birinci yarısında) bu qapı qapanmışdı.

Eləcə də, bərpaçılar hansısa bir səbəbə görə dağılmış sərdabə qübbəsinin yerinə yenisini tikməmişlər. Sərdabənin otağı qübbə səviyyəsinədək torpaqla və tikinti materiallarının qalıqları ilə doldurulmuşdur.

Məqbərənin sərdabəsi, yuxarıda qeyd edildiyi kimi, çöldən dördküncdür və o, dördkünc qurğunun içərisində tikilmişdir. Şübhə yoxdur ki, bu tikili kürsülük rolunu oynamışdır. Kənar tərəfləri üzrə bu tikili aşağıdakı ölçülərə malikdir: cənub tərəfi 18,3 m, şimal tərəfi 17,3 m, şərq və qərb tərəfləri isə 17,5 m. Sərdabənin divarları arasında və dördkünc qurğunun (kürsülüyn) içərisində, yerüstü əlamətləri olmayan bir neçə müsəlman qəbri üzə çıxmışdır. Məqbərənin cənub qapısının qarşısında, həndəsi ornamentlə və ərəb yazıları ilə örtülmüş, daşdan hörülmüş pilləvari yerüstü tikiliyə malik qəbir aşkar olunmuşdur.

Məqbərənin sərdabəsi içəridən 20x20x5 sm ölçüsündə olan bişmiş kərpiclərdən hörülmüşdür. Kərpiclər fiqurlu hörgüylə düzülüblər.

Beləliklə, dediyimiz kimi, Xaraba Gilandakı məqbərə Yusif ibn Küseyir və Möminə Xatun məqbərələri ilə yaxın üslubi əlaqələrə malikdir. Onların hər ikisi səkkizguşəli bürc məqbərələrinə aiddirlər. Giriş qapılarının tam oxşarlığı, hissələrin profillənməsinin və kənar ornamentlərinin ümumi xüsusiyyəti, bloklarla üzlənmənin və konstruktiv ümumiliyin eyni üsulları da bu əlaqələrin göstəriciləridir ki, bu da Xaraba Gilanda tədqiq olunan sərdabənin də həmçinin, görkəmli

memar Əcəmi ibn Əbu Bəkr tərəfindən inşa olunduğunu söyləməyə imkan verir. Konstruktiv həllə, kənarların ölçülərinə və tərtibatına, şirdən istifadəyə əsasən, güman etmək olar ki, Xaraba Gilandakı 1 №-li məqbərə XII əsrin 80-ci illərində ucaldılmışdır.

Beləliklə, biz belə bir fikir yürüdə bilərik ki, Əcəmi ibn Əbu Bəkrin yaradıcılığında, Yusif ibn Küseyir və Möminə Xatun türbələrinin inşası arasında 25 illik fasilə olmamışdır (2).

Elmdə artıq belə bir fikir yaranmışdır ki, Əcəmi ibn Əbu Bəkr Azərbaycanın müxtəlif şəhərlərindəki bir sıra abidələrin ucaldılmasında iştirak etmişdir (12). Onların sırasında Urmiyadakı Sə-Günbəd (1184-1185-ci illər) və Marağadakı Günbədə Kabud (1196-1197 ci illər) məqbərələrinin adını çəkmək olar.

Xaraba Gilanda yeni açılmış məqbərə və Naxçıvandakı dini tikililər kompleksi bu sıranı doldururlar. Böyük istedad sahibi memar Əcəmi ibn Əbu Bəkr tərəfindən XII əsrdə yaradılmış, adı yuxarıda çəkilən abidələr bu yüzillikdə Azərbaycan incəsənətindəki ümumi mədəni yüksəlişin parlaq ifadəsidir (16).

2 №-li məqbərə ("Kub formalı" məqbərə). O da həmçinin "şəhristan"ın IV məhəlləsinin yerləşdiyi təpənin maili cənub ətəyinin üzərində, yəni 1 №-li məqbərədən şimal-qərbdədir. Bu məqbərə kürsülük üzərində kub şəklində olub, azca yonulmuş yerli daşlarla üzlənmişdir. 2 №-li məqbərənin korpusu çöl tərəfdən daşdan, iç tərəfdən isə bişmiş kvadrat kərpiclərdən tikilib (20 x 20 x 5 sm). Məqbərənin şərq tərəfində yerləşən portal, oxvari tağ şəklində tərtib olunmuş giriş qapısına malikdir. Onun cinahlarında, üç dekorativ kərpic olmaqla şaquli sıralarla şahmat qaydasında düzülüb, nazik üçrəblük sütunlar yerləşirlər. Portalın üz tərəfindən, relyefli hörgü ilə haşiyələnmiş cüt yollar (panno) keçirdi. Pannonun bir qədər tapdalanmış səthi, sadə stalaktit doldurmalı oxvari tağlarla tamamlanır. Portalın hər iki pannosu, üzlük blokların üzərinə çəkilmiş - əsas hörgüyə, dondurularaq bitişdirilmiş həndəsi ornamentin eyni motivinə malikdir. Ornamentin əsasında müəyyən fiqur qruplarının eynən təkrarlanması durur. Xüsusilə, simmetrik qaydada düzülüb beşguşələr və romblar seçilirlər.

Analoji ornamentlərə Marağadakı Günbədə-Kabud məqbərəsində (1196-1197-ci illər) (15), Tərməz hakimlərinin sarayında (XII əsr) və Buxaradakı Bayanqulu xanın məqbərəsində (XIV əsr) rast gəlinir.

Salamat qalmış hissələrə əsasən, güman etmək olar ki, portalın böyük tağına başqa bir kiçik tağ salınmışdır. Pərvaz üzərində iki tipdə yazılmış relyefli kufi yazısı yerləşirdi ki, biri dekorativ bişmiş kərpiclərlə, digəri isə - şirli əhəng hissələri ilə işlənmişdir.

2 №-li məqbərənin daxili məkanı bir-birinin üstündə yerləşən və öz aralarında kvadrat formalı dəliklə birləşən iki otaqdan ibarətdir. Yuxarıda göstəriləndiyi kimi, yuxarı otaq ziyarətqah, ikinci otaq yarımqazma sərdabə idi. Yarımqazma kameraya açılmış xüsusi giriş məqbərədən kifayət qədər kənara çıxır (2 m). Girişin quruluşu böyük maraq doğurur. Sərdabənin girişi önündə qapı yeri (keçid-dəhliz) hər bir tərəfə 10 sm genişləndirilmişdir. Giriş qapısının bu hissəsi böyük daş plitələrlə (10-15 sm qalınlığında) işlənmiş yastı örtüyə malikdir. Giriş qapısının qalan hissəsi qübbəli tağla örtülmüşdür. Giriş qapısı 15-18 sm qalınlığı olan daş plitəylə örtülmüşdür.

Qeyd etmək vacibdir ki, 2 №-li məqbərənin portal qarşısında yerləşən

giriş qapısı otağın daş üzünü altında gizlənmişdi. Lakin burada bir sirr üzə çıxır. Döşəmənin üzük daşları elə düzülüşlər ki, onların cizgilərinə əsasən giriş qapısının yerini müəyyənləşdirmək olur. Qazma və yarımqazma kameraya xüsusi düzəldilmiş analoji girişlər Qarabağlar, Marağa, Urmiya məqbərələrində və Xaraba Gilanın öz məqbərələrində də vardır.

Yarımqazma sərdabənin özünəməxsus örtüyü xüsusi diqqət tələb edir. Hündür olmayan (1,86 m) səkkizguşəli kameranın mərkəzində, yastı kiçik daşlardan hörülmüş tilli dayaq sütunu yerləşir (10-15 sm qalınlığında). Bu sütunu yastı örtüklə və daha sonra sərdabənin divarları ilə birləşdirən tağ-nervürlər də bu cür daşlardan hörülmüşlər.

Bu yastı gümbəz öz mürəkkəb çevrəsinə görə Naxçıvandakı Küseyir oğlu Yusif məqbərəsinin (1162-ci il) yastı gümbəzinin oxşarıdır. Sərdabənin qərb divarında dördkünc taxça açılıb ki, onun da mərkəzində, yəqin ki, şam üçün nəzərdə tutulmuş xüsusi çuxur yerləşir.

Sərdabənin döşəməsi səliqəli surətdə böyük daş plitələrlə döşənib. Sərdabənin interyeri çox sadədir, heç bir bəzəyi yoxdur. Mərkəzində dayaq sütunu olan tağlı qurğu Marağadakı Qırmızı məqbərənin (Günbadə-Surx) (1148-ci il) və Naxçıvandakı Möminə Xatun türbəsinin (1186-1187-ci illər) örtüklərində də müşahidə olunur. Xaraba Gilandakı 2 №-li məqbərə sərdabəsinin örtüyü yuxarıda göstərilən məqbərə qurğularının inkişafını ifadə edir. Bu qurğunun təhlilini və arealını L.S.Bretanitski vermişdir.

2 №-li məqbərənin orijinal xüsusiyyəti ondadır ki, yuxarı kamera təkcə xatirə deyil, həm də dini xarakter daşıyırdı, yəni ziyarətgah idi. Bu haqda onun daxili məkanının zəngin tərtibatı xəbər verir. Onun qərb tərəfi stalaktitlərlə bitir. 1980-ci il qazıntıları zamanı üzərində yazı olan şirlə örtülmüş əhəng altıguşələr aşkar edildilər. Bütövlükdə 2 №-li məqbərə Naxçıvan memarlıq məktəbinin ənənələrinə uyğun olaraq ucaldılmışdır.

Memarlıq quruluşu baxımından və həmin ərazilərdən aşkar olunmuş maddi-mədəniyyət nümunələrinə əsasən, Yusif ibn Küseyir türbəsinin və Möminə xatun türbəsinin XII əsrə, Xaraba-Gilanın 2 №-li məqbərəsinin XII əsrin sonu XIII əsrin əvvəllərinə aid etmək olar.

Ədəbiyyat

1. V.A.Qasımlı "Naxçıvan III-IX əsrlərdə" monoqrafiya. Bakı. Elm nəşriyyatı 2013, 254 səh.
2. Ахмедов Г.М. Неполивная керамика Азербайджана... С. 90.
3. Ахмедов Г.М. Средневековье овый город Байлакан. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. С. 51.
4. Б.И.Ибрагимов "Средневековый город Киран" Баку- Москва 2000, 176 с.
5. Бабаев А. Раскопки на Ярты-депе // НИАТ. Ашхабад, 1982. С. 96.
6. Бабаев И.А., Ахмедов Г.М. Указ. соч. С. 50. Рис. 30,5.
7. Вактурская Н.Н. Указ. соч. Рис. 8,49.
8. Гамзатов Г.Г. Дагестан в XIII-XVI вв. Авторев. дис. ... канд. ист. наук. М., 1982. С. 15.
9. Джидди Г.А. Первые результаты археологических раскопок города

- Шемахи // МКА. Т. 8. Баку, 1976. С. 209.
10. Исмизаде О.Ш. Указ. соч. С. 169. Табл. 1,1.
11. Минкевич – Мустафаева Н.В. Раскопки ремесленного квартала юго-западной окраины Байлакана в 1956-1958 гг. // ТАЭ. Т. 3. МИА СССР. № 133. М.-Л., 1965. С.36-37. Рис. 9,3; Ахмедов Г.М. Средневековый город Байлакан. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. С. 99.
12. Он же. Средневековый город Байлакан. Автореф. дис. ... докт. ист. наук. С. 101.
13. Пилипко В.Н. Указ. соч. С. 76. Рис. 2,7.
14. Там же.
15. Шишкина Г.В. Указ. соч.
16. Якобсон А.Л. Художественная керамика Байлакана (Орен-кала) // ТАЭ. Т.1. МИА. № 67. М.-Л., 1959.

Вусаля Акиф кызы Гасымлы

СРЕДНЕВЕКОВЫЕ МЕМОРИАЛЬНЫЕ ПАМЯТНИКИ НАХЧЫВАНА

РЕЗЮМЕ

В статье, посвященной средневековым архитектурным памятникам Нахчывана, даются сведения о мемориальных памятниках, находящихся в разных регионах этой территории. Здесь говорится в основном о мавзолеях Момине Хатун и Юсуфа ибн Кусейра, а также о памятнике Хараба Гилан на территории Ордубада. В статье также говорится о возведении в Нахчыване архитектурных памятников в XII-XIII вв, об архитектурных приемах и ремесленниках того периода.

Vusala Akif gizi Gasimli

MEDIEVAL MEMORIAL MONUMENTS OF NAKHCHIVAN

SUMMARY

The article dedicated to Nakhchivan's Medieval Memorial monuments was given information about the memorial monuments in different regions of the area. Among the memorial monuments, the tomb of Mamina khatun, Yusuf ibn Kussair's mausoleum and Kharaba Gilan monuments existing in Ordubad are being researched. The article provides us with information about the development of the memorial monuments of XII-XIII centuries, their architectural style and the artists of the time.